

Marian Chachaj

Wawrzyniec Krzyszkowski - arianin litewski

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Humanistyczne 30, 1-18

1975

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Instytut Historii
Wydziału Humanistycznego UMCS

Marian CHACHAJ

Wawrzyniec Krzyszkowski — arianin litewski
(życie — działalność — poglądy)

Вавржинец Кшишковский — ариан литовский
(жизнь, деятельность, взгляды)

Laurent Krzyszkowski — arien lithuanien (vie — activité — idées)

Wawrzyniec Krzyszkowski, długoletni współpracownik i przyjaciel Szymona Budnego, tłumacz na język polski *Dialogu* św. Justyna, doczekał się w do-tychczasowej literaturze szeregu wzmianek.¹ Zainteresowanie badaczy wzbu-dziła głównie jako autor przekładu *Dialogu*², mniejszą natomiast uwagę zwraca-ano na opracowanie jego działalności i ewolucji poglądów.

Szkic niniejszy stanowi próbę odtworzenia w miarę pełnego obrazu życia, działalności i doktryny religijnej głoszonej przez Krzyszkowskiego.

Wawrzyniec Krzyszkowski pochodził z rodziny szlacheckiej osiadłej w Wielkopolsce.³ Podstawowego argumentu na rzecz szlacheckiego rodowodu Krzyszkowskiego dostarcza list nadwornego lutnisty Zygmunta Augusta — Walentego Bakfarka do ks. Albrechta, w którym donosi on, że zgodził się na małżeństwo Krzyszkowskiego z siostrą swojej żony, gdyż wiarogodni świadkowie po-informowali go „co zaszczepił on (Krzyszkowski — M. Ch.) rodem”.⁴ Trudno przy-puszczać, że Bakfark, sam szlachcic siedmiogrodzki ożeniony z szlachcianką litewską ze starego rodu Narbutów,⁵ zgodziłby się na małżeństwo swojej szwa-

¹ J. Łukasiewicz: *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, Poznań 1843, s. 52—55; T. Wotschke: *Vergertos zweite Reise nach Polen und Litauen*, „Altpreuussische Monatsschrift”, Bd 48, 1911, s. 266—270; K. Górski: *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Kraków 1949, s. 115; *Id.*: *Krzyszkowski Wawrzyniec*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, Wrocław 1970, s. 562 i n.; L. Szczucki: *Jan Liciński Namysłowski* [w:] *Studia nad artanizmem*, Warszawa 1959, s. 132, 136, 138, 151, 165.

² T. Grabowski: *Literatura aryjska w Polsce. 1560—1660*, Kraków 1908, s. 91 i n.; Z. Kormanowa: *Bractwa polscy 1560—1570*, Warszawa 1929, s. 41 i n.; A. Lisiecki: *Świętego Justyna Filozofa i Męczennika życie i dzieło* [w:] *Święty Justyn Filozof i Męczennik: Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Wstęp-tłumaczenie z greckiego, objaśnienia-skorowidze napisał..., Poznań 1926, s. XCI—CXII; Górski: *Studia...*, s. 116—129.

³ Ze względu na ograniczoną objętość artykułu nie omawiam różnych poglądów dotyczących narodowości Krzyszkowskiego. W świetle uwag o pochodzeniu tego arianina z Wielkopolski i ze względu na świetną renesansową polszczyznę przekładu *Dialogu* (por. Lisiecki: *op. cit.*, s. CIX) należy uznać go za Polaka.

⁴ Walenty Bakfark do ks. Albrechta, Wilno 22 VII 1555 [w:] H. Opieński: *Sześć listów lutnisty Bakfarka*, „Kwartalnik Muzyczny”, 1930, s. 163 (tłumaczenie wydawcy).

⁵ *Ibid.*, s. 161.

gierki z plebejuszem. Ch. G. Friese, K. Sandius i inni bez zastrzeżeń potwierdzają szlacheckie pochodzenie przyszłego arianina.⁶ Nie kwestionowała tego faktu i późniejsza historiografia.

Doskonale zazwyczaj poinformowany A. Węgierski pisze, że Krzyszkowski początkowo żył w Wielkopolsce, na Litwie zaś przeniósł się dopiero po wydaniu w r. 1558 w Szamotułach swojego przekładu z czeskiego *Rozmowy czterech braci*.⁷ Za wielkopolskim pochodzeniem Krzyszkowskiego przemawiają także inne dowody pośrednie. Pierwszy jego plód literacki, o którym zachowały się informacje, jest świadectwem, że autor związany był z braćmi czeskimi i dobrze znał język czeski. Język ten oraz doktrynę religijną Jednoty Krzyszkowski mógł poznać przed wyruszeniem na studia w r. 1551 jedynie na terenie Wielkopolski, gdyż do Szamotuł Górków przybyli już wkrótce po 24 czerwca 1548 r. wygnani z Czech bracia czescy. Część z nich pozostała tu wbrew mandatowi królewskiemu, nakazującemu im opuszczenie Wielkopolski. Podobnie, wydanie *Rozmowy* w Szamotułach wskazuje na bliskie związki Wawrzyńca z Wielkopolską.⁸

W Wielkopolsce Krzyszkowscy znani byli jedynie w dwóch powiatach — łączyckim i poznańskim. Pierwsi występowali w XIV w., później brak o nich wzmianek.⁹ Krzyszkowscy z powiatu poznańskiego w końcu lat trzydziestych XVI w. związani byli z miejscowościami leżącymi w zachodniej części powiatu: Gralewem, Tuczępami, Liniami, Mielustowem, Przetoczmem i Krobielewem. Pierwsze cztery miejscowości leżą w odległości ok. 7—20 km na północny zachód od Lwówka — miejsca urodzenia Andrzeja Wolana, przyjaciela Wawrzyńca z okresu studiów w Królewcu. Źródła przynoszą informacje o kilku przedstawicielach tej rodziny Krzyszkowskich — Mikołaju oraz braciach Janie i Waclawie.¹⁰ Z wymienionych Mikołaj bardzo wcześnie zetknął się z ruchem reformacyjnym, bowiem już w latach 1532—1533 studiując w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu, słuchał wykładów znanego humanisty i działacza reformacyjnego Krzysztofa Hegendorfera.¹¹ Jan Krzyszkowski, chyba syn wzmiankowanego wyżej Jana, jako famulus w orszaku Jana i Waclawa Ostrogów, zwiedził uniwersytety w Heidelbergu (wpis 16 września 1562) i Bazylei (wrzesień 1563). T. Wotschke przypuszczał, że był on bratem Wawrzyńca, ale nie poparł swojego twierdzenia żadnym dowodem.¹² Zapewne z tej samej rodziny, idąc w ślady Wawrzyńca, wpisał się do metryki uniwersytetu w Kró-

⁶ K. Sandius: *Bibliotheca antitrinitariorum*, ed. L. Szczucki, Varsoviae 1967, s. 54; Ch. G. Friese: *Kirchengeschichte des Königreichs Polen*, cz. 2, t. 2, Breslau 1784, s. 417 przyp. 2; por. F. S. Bock: *Historia antitrinitariorum maxime socinianismi et socinianorum*, t. 1, cz. 1, Regiomonti et Lipsiae 1774, s. 203.

⁷ A. Węgierski: *Libri quatuor Slavoniae reformatae*, Amsterdam 1679, s. 446.

⁸ Górski: *Studia...*, s. 115; Łukasiewicz: op. cit., t. 2, s. 52; F. Hrejsa: *Sborové Jednoty bratrské VIII*, „Reformační Sborník”, Sv. 7, Praha 1939, s. 54.

⁹ *Źródła dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 49 i n.; A. Boniecki: *Herbarz polski*, t. 13, Warszawa 1909, s. 27.

¹⁰ *Terra Posnaniensis, Libri resignationis*, vol. 1, ff. 98 v., 99 r., 114 v., 115 r.; *Ibid.*, vol. 2, ff. 14 r., 14 v., WAP w Poznaniu, sygn. Z. 24 i Z. 25. Wzmianki pochodzą z lat 1538, 1539, 1541 i 1551.

¹¹ J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 684.

¹² *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1336 bis 1662*, bearb. und hirsg. von G. Toepke, t. 2, Heidelberg 1886, s. 29; S. Kot: *Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta*, „Reformacja w Polsce”, 1921, s. 121; T. Wotschke: *Studienfahrten Posener Studenten im sechzehnten Jahrhundert*, „Zeitschrift Historische Gesellschaft für die Provinz Posen”, Jg 25, 1910, s. 85.

lewcu nie znany bliżej Hieronim Krzyszkowski (14 sierpnia 1554, „Hieronymus Criscovius Polonus”).¹³

Na pochodzenie Wawrzyńca z tej rodziny Krzyszkowskich wskazują tradycje reformacyjne rodu — wyznawców braci czeskich¹⁴, bliskość ich posiadłości w stosunku do miejscowości rodzinnej Andrzeja Wolana oraz związki z Ostrorogami czy Górkami. Nie udało się jednak bliżej określić miejscowości, z której pochodził Krzyszkowski. Wprawdzie wpisał się w metryce uniwersytetu w Królewcu jako „Tomissauius”, ale nazwy tej nie można zidentyfikować z żadną miejscowością leżącą w powiecie poznańskim.¹⁵

Dotychczas nie próbowano określić roku urodzenia Krzyszkowskiego. W przybliżeniu fakt ten można ustalić w oparciu o datę jego wpisu do metryki Albertyny i uzyskania stypendium (r. 1551). Wówczas miał on co najmniej 15 lat, gdyż zgodnie z *Ordinatio de alumnis illustrissimi principis* osiągnięcie takiego wieku było jednym z warunków otrzymania stypendium.¹⁶ Wychodząc z powyższego założenia, przyjmując, że Wawrzyniec Krzyszkowski urodził się w połowie lat trzydziestych XVI w.

Po odbyciu nauk początkowych, zapewne na dworze Górków lub Ostrorogów, poznawszy doktrynę braci czeskich i ich język, polecony listami może Andrzeja Górki, który utrzymywał ożywione kontakty z księciem Albrechtem, udał się Krzyszkowski do Królewca, gdzie poprosił o stypendium samego księcia. Ten zgodził się pod warunkiem, że Wawrzyniec złoży egzamin przed rektorem Albertyny i podejmie się wykonywania obowiązków nałożonych na studenta korzystającego z pomocy materialnej księcia.¹⁷ Po pomyślnym egzaminie, a dodać należy, że od kandydata na stypendystę wymagano znajomości gramatyki łacińskiej, ogólnych zasad retoryki i dialektyki oraz przeczytania jednego z dzieł Terencjusza i kilku listów Cycerona, Krzyszkowski został wypisany do metryki Albertyny 28 sierpnia 1551 r. jako „Laurentius Criscovius Tomissauius” i wpłacił tytułem wpisowego 6 groszy.¹⁸

W czasie studiów słuchał Krzyszkowski wykładów między innymi profesora teologii Fryderyka Staphylusa i wielokrotnego rektora Albertyny — Jerzego Sabinusa. Nie miał jednak możliwości uczęszczania na zajęcia prowadzone przez hebraistę Franciszka Stankara, gdyż ten wyjechał z Królewca 23 sierpnia 1551 r.¹⁹ Staphylus, jako greceista, zgodnie z programem studiów wykładał

¹³ *Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg t. Pr. 1544—1829*, Hrsg. von G. Erier, Bd 1, Leipzig 1910, s. 18.

¹⁴ J. Łukasiewicz: *O kościołach bractw czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835, s. 414.

¹⁵ Wotschke: *Vergertos zwette Reise...*, s. 266 przypuszczał, że chodzi tu o Tomiszewo leżące koło Szamotuł, ale miejscowość taka nie istniała w XVI w. i nie istnieje obecnie. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu pomijam inne hipotezy i nie podaję szczegółowej literatury przedmiotu. Por. np. K. J. Hładylowicz: *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XV do XIX wieku*, Lwów 1932, s. 184 i n. (wykaz miejscowości dawnego powiatu poznańskiego).

¹⁶ T. Sierżputowski: *Kartki z dziejów stosunków polsko-pruskich w XVI stuleciu*, Warszawa 1902, s. 54.

¹⁷ Wotschke: *Vergertos zwette Reise...*, s. 267 cytuje odpowiedź księcia Albrechta na prośbę Krzyszkowskiego o stypendium. Przytaczam w całości: „Hierauf ist dem rektori bevohlen, das er jn examinieren solle und wo er alsdan tüchtig und geschickt befunden und sich dessen, was sich andere stipendiaten verpflichten, auch zu verpflichten bedacht, jme einen locum unter den stipendiaten zu geben”.

¹⁸ *Matrikel der Albertus-Universität*, Bd 1, s. 14; Sierżputowski: *op. cit.*, s. 54.

¹⁹ H. Barycz: *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*, Warszawa 1971, s. 550; *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd 55, Leipzig 1893, s. 437.

gramatykę grecką, etykę Arystotelesa a ponadto komentował Homera, Hezjoda, Eurypidesa, Sofoklesa, Teokryta i Demostenesa. Profesor wymowy Sabinus wykładał retorykę Melanchtona, Cicerona, Kwintyliana i Erazma z Rotterdamu, uzupełniając tych autorów komentarzami historii Liwiusza albo Cezara.²⁰

Ślady gruntownego wykształcenia Krzyszkowskiego odnajdujemy później w komentarzach do *Dialogu* św. Justyna, w których wykazał wszechstronne odczytanie oraz dobrą znajomość teologii, filozofii greckiej i rzymskiej. Wydaje się, że nie znał języka hebrajskiego, a grekę słabo, skoro *Dialog* przekładał z łaciny, a nie z oryginału greckiego. Mimo że w przedmowie do *Dialogu* Krzyszkowski przytacza różne terminy greckie, rzadziej hebrajskie i krytykuje Septuagintę za liczne błędy i odbieganie od tekstu hebrajskiego, to jednak pisze wprost, że na wyliczenie tych błędów „osobliwych (by — M. Ch.) ksiąg potrzebowało, a też by to nie na nas, ale na onych, którzy w języku hebrejskim i w greckim są biegli przynależało”.²¹

W tym samym czasie co Krzyszkowski, przybyli do Królewca: późniejszy kilkuletni rektor szkoły braci czeskich w Koźminku — Stanisław Grzepski (przebywał w Królewcu od sierpnia 1551 do końca 1552 r.) oraz znany siewca nowinek religijnych — Wawrzyniec z Przasnysza zwany Niezgodą (pobył jego trwał zaledwie kilka miesięcy).²² Od r. 1550 studiował tu także Andrzej Wolan, który wpisał się do metryki razem z Tomaszem Więckowskim (Winetzkovius) z Szamotuł (5 października). W czasie trzyletniego pobytu w Królewcu Wolan zaprzyjaźnił się z Krzyszkowskim i wspominał go później jako „współucznią”.²³ Przez kulturalne środowisko stolicy Prus przewijali się także inni Polacy mieszkający tu lub odwiedzający Królewec w celu nawiązania lub podtrzymania kontaktów z księciem Albrechtem, uniwersytetem czy też drukarniami. Spośród nich wymienić należy Jana Seklucjana, Eustachego Trepkę, Jana Maleckiego, Andrzeja Samuela i Stanisława Murzynowskiego. Z pewnością Krzyszkowski pozawierał liczne znajomości z wzmiankowanymi Polakami i to zapewne on poinformował później Szymona Budnego, że prawdziwym tłumaczem pierwszej części polskiego wydania Nowego Testamentu (Królewiec 1551) był nie Jan Seklucjan, lecz Stanisław Murzynowski.²⁴

Studia Wawrzyńca trwały kilka lat, tytułu magistra chyba jednak nie uzyskał. Pozostawał on w kręgu bliskich wpływów Albrechta, gdyż, jak donosił Bakfark, został „wychowany w karność” dla księcia, w którym pokładał całą swoją nadzieję.²⁵

W r. 1555 Krzyszkowski przybył do Wilna, gdzie poprosił Bakfarka o rękę jego szwagierki. Bakfark zgodził się i równocześnie polecił Wawrzyńca ks. Albrechtowi, aby go „nim jeszcze do wesela przyjdzie, wedle jego zdolności duchową strawą nakarmić, aby wiedział dokąd się obrócić [...]”. Zapewne wów-

²⁰ F. Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zum Gegenwart*, Leipzig 1885, s. 172 i n.

²¹ *Świętego Justyna y Męczenntka Rozmowa s Tryfonem Zydem, do Marka Pompeiusa napisana*, Nieśwież 1564, przedmowa [dalej — Justyn: *Rozmowa*]; Lisiecki: *op. cit.*, s. C.

²² Barycz: *op. cit.*, s. 279, 549, 551 i n.

²³ *Matrikel der Albertus-Universität*, Bd 1, s. 12; A. Wolan: *Ad scurtillem et famosum libellum jesuiticae scholae vilnensis et potissimum maledicti convictatoris Andreae Jurgevitti. responso*, Wilno 1589, s. 23; *Id.: Epistolae*, Wilno 1582, f. G₁ r.

²⁴ Budny jako pierwszy podał właściwego autora polskiego przekładu Nowego Testamentu z 1551 r. w swoim wydaniu Nowego Testamentu w 1574 r., J. Warmiński: *Andrzej Samuel i Jan Seklucyan*, Poznań 1906, s. 367.

²⁵ W. Bakfark do ks. Albrechta, 22 VII 1555 [w:] *Opieński: op. cit.*, s. 163.

czas został Krzyszkowski dworzaniem księcia Albrechta.²⁶ Nie wiemy, kiedy doszło do wzmiankowanego wesela, możliwe, że dopiero po r. 1558, przypuszczalnej dacie osiedlenia się Wawrzyńca na stałe na Litwie.

Krzyszkowski pozostawał przez kilka lat w ośrodku reformacji luteranckiej i najprawdopodobniej przyjął luteranizm, gdyż przy immatrykulacji zobowiązany był do złożenia wyznania wiary, utrzymanego w duchu nauki Lutra. Podobne przepisy odnosiły się także do alumnów księcia Albrechta. Dlatego dziwnym wydaje się fakt, że Krzyszkowski, jako luteranin, przystąpił do tłumaczenia na język polski czeskiego oryginału *Rozmowy czterech braci*. Dziełko to ukazało się w r. 1558 w Szamotułach, w tłoczni Aleksandra Augездеckiego po przejrzeniu i zezwoleniu na druk, wydanym przez Jerzego Izraela, seniora braci czeskich w Wielkopolsce.²⁷ Sam Krzyszkowski podaje następujący tytuł przekładu: *Rozmowa czterech bratow etc. ksiązski Waldeńskich. Drukowano w Szamotułach Roku 1558.*²⁸ Mimo że nie zachował się ani jeden egzemplarz tego druku, możemy ustalić utwór czeski, który posłużył przyszłemu arianinowi ze podstawą do tłumaczenia. M. Sipayłło przypuszczała, że utworem tym był *Dialog to iest rozmlouvání ducha z duši Łukasza z Pragi*, wydany w Litomyślu w r. 1556.²⁹ Jednak ani ta, ani którakolwiek inna z licznych prac Łukasza z Pragi nie nosi tytułu podobnego do tego, jaki wymienia sam Krzyszkowski.³⁰ Wydaje się, że Krzyszkowski przetłumaczył dziełko seniora braci czeskich w Czechach, Benesza Baworynskýego.³¹

Benesz Baworynský, biskup braci czeskich w latach 1531—1535, jest autorem teologiczno-moralizatorskiej rozprawki pt. *Rozmluwanie spoločne čtyřz Bratrij o prawem a gruntowni požiwani gisteho spasenie w pokogi swědomie dobrě* wydanej w r. 1531 przez Sebastiana Olivetkýego po odczytaniu jej i zaakceptowaniu przez synod braci czeskich.³² Tytuł utworu Baworynskýego odpowiada ściśle tytułowi tłumaczenia Krzyszkowskiego, podanemu w wersji łacińskiej przez A. Węgierskiego i K. Sandiusa, a w wersji niemieckiej przez Ch. G. Frieeseego.³³

²⁶ *Ibid.*, s. 163 i n.; T. Grabowski: *Literatura luterska w Polsce wieku XVI. 1530—1610*, Poznań 1920, s. 148.

²⁷ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, Pomorze, oprac. A. Kawecką-Gryczową oraz K. Korotajową, Wrocław 1962, s. 29; K. Estreicher: *Bibliografia polska*, t. XX, Kraków 1905, s. 335 podaje następujący opis bibliograficzny tłumaczenia Krzyszkowskiego: „O prawdziwym y gruntownym używaniu zbawienia w zaspokojonym człowieku sumieniu, rozmowa czterech braci Zakonu Chrystusowego z dozwoleńiem y po przejrzeniu Jerzego Izraela Seniora Wielkopolskiego z czeskiego języka przełożone przez Wawrzyńca Krzyżkowskiego. W Szamotułach. Druk. Aleksander Augezda. 1558”. Nie jest to poprawny opis, gdyż został przytoczony za starszymi polskimi bibliografiami, którzy nie znając tego druku przetłumaczyli jego tytuł z łaciny lub języka niemieckiego. Por. przypis 33.

²⁸ *Justyn: Rozmowa*, s. 4 nfb. *Appendixu*.

²⁹ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966, s. 168, przyp. 3.

³⁰ Wykaz dzieł Łukasza z Pragi podaje J. Jireček: *Rukověť k dejnám literatury česke do konce XVIII věku*, Sv. 1, Praha 1874, s. 474—477.

³¹ J. T. Müller: *Geschichte der Böhmschen Brüder*, Bd 2, Herrnhut 1931, s. 18, przyp. 43; J. Słiziński: *Z działalności literackiej Braci Czeskich w Polsce XVI—XVII w.*, Wrocław—Warszawa 1959, s. 37 przyp. Ostatnio hipotezę tę poparła P. Buchwald-Pelcowa: *Aleksander Augezdecki. Królówiec-Szamotuły 1549—1561 (?)*. Wstęp. Wykaz druków [w:] *Polońia typographica saeculi sedecimi*, fasc. VIII, Wrocław 1972, s. 27, 49 i 71.

³² Müller: *op. cit.*, t. 2, s. 18; Jireček: *op. cit.*, Sv. 1, Praha 1874, s. 52 i n. Opis bibliograficzny wydania z 1531 r. podaje za *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejsterší až do konce XVIII století*, red. Z. Tobolka, Díl II, *Tisky z let 1501—1800*, Č. 2, Praha 1941, s. 30.

³³ Węgierski: *op. cit.*, s. 446 — „De vero ac fundamentali usu certae salutis, in pacati

Rozmowa czterech braci napisana w formie dyskusji między Braćmi: radosnym (Radostný), smutnym (Smutný), skromnym (Strídmý) i spokojnym (Pokojný) poświęcona jest ustaleniu elementów chrześcijańskiej pobożności, niezbędnych dla uzyskania pewności zbawienia. Wśród dwunastu dyskutowanych problemów znalazły się m. in. wiara, łaska boska, Chrystus i poznanie go, działalność Ducha św., kościół, słowo boże i nadzieja, a zabrakło, co należy podkreślić, sakramentów — komunii i chrztu.³⁴ Baworynský podkreślał szczególnie rolę wzajemnej pomocy „brackiej” w osiągnięciu spokoju sumienia oraz pewności przyszłego zbawienia. *Rozmowa* cieszyła się dużym powodzeniem w Czechach i została ponownie wydana w r. 1563 przez utrakwistycznego drukarza Jakuba Dačický'ego.³⁵

Krzyszkowski dołączył do polskiego tłumaczenia, o czym sam wspomina, wyznanie wiary³⁶, utrzymane zapewne w duchu doktryny braci czeskich.

Po wydaniu *Rozmowy* Krzyszkowski przeniósł się na Litwę, gdzie przypuszczalnie od końca r. 1558 lub początku 1559 zaczął pełnić funkcję ministra w niedawno kreowanym zborze kalwińskim w Nieświeżu.³⁷ Przez kilka lat Wawrzyniec trzymał się z dala od wszelkich sporów dogmatycznych, chociaż musiał doskonale orientować się w sytuacji panującej w kościele kalwińskim zarówno na Litwie, jak i w Wielkopolsce. Z pewnością zetknął się z nowinkami religijnymi propagowanymi na Podlasiu przez Piotra z Goniądza oraz działalnością wybitnego herezjarchy i teologa Jerzego Blandraty, który na Litwie przebywał dwukrotnie w połowie 1560 i w połowie r. 1561.³⁸

Dopiero w styczniu r. 1561 Krzyszkowski przybył na synod do Pińczowa. Synod ten poświęcony był m. in. rozpatrzeniu sprawy prawowierności Blandraty. Blandrata, zrećnie broniąc się przed wysuwanymi pod jego adresem zarzutami, złożył wyznanie wiary, które wprawdzie zostało uznane za prawowierne, ale zawierało już pewne elementy trydeizmu. Krzyszkowski nie angażował się w dyskusję, wystąpił jedynie w trzecim dniu obrad popierając prośbę kalwinów lubelskich o przysłanie im ministra. Niewątpliwie reprezentował on interesy Mikołaja Czarnego Radziwiłła, który, jak stwierdzają akta synodowe, miał przejąć opiekę nad młodym starostą lubelskim Janem Baptystą Tęczyńskim.³⁹ Oficjalną informację w sprawie Blandraty przesłał Miko-

conscientia hominis, Dialogum quatuor Fratrum Legtis Christi"; por. Sandius: op. cit., s. 54; Fries: op. cit., cz. 2, t. 2, s. 417 przyp. 2 — „Geschpräche der Brüder des Gesetzes Christi, von dem wahren und gründlichen Gebrauch des wahren Teils bey dem beruhigten Gewissen des Menschen”.

³⁴ Treść pracy Baworynský'ego charakteryzując na podstawie Müller: op. cit., Bd 2, s. 17—20.

³⁵ *Ibid.*, s. 20; *Knihopis...*, DII II, C. 2, s. 30.

³⁶ Justyn: *Rozmowa*, s. 4 nrb. *Appendixu*.

³⁷ Łukaszewicz: *Dzieje kościołów... w Litwie*, t. 2, s. 52; H. Merczyng: *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 92.

³⁸ K. Górski: *Grzegorz Paweł z Brzeźna*, Kraków 1929, s. 54 i 71.

³⁹ *Ibid.*, s. 68 i nn.; Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. 2, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1972, s. 75; S. Kot: *Erazm Otwinowski, poeta dworzantin i pisarz różnowierczy, „Reformacja w Polsce”*, 1934, s. 7; Kormanowa: op. cit., s. 27 błędnie określiła Krzyszkowskiego — uczestnika synodu w Pińczowie — jako „zdecydowanego” arianina. Kormanowa idzie jeszcze dalej i powołując się na Lubienieckiego (op. cit., s. 149—152) twierdzi, że na dodatkowej sesji arianńskiej z 30 stycznia 1561 r. Litwini, a wśród nich Krzyszkowski, zwalczali dzieło chrześcijaństwo (Kormanowa: op. cit., s. 29). Twierdzenie to poparł ostatnio S. Podokszin: *Reformacja i oszczestwiennaja myśl Bietorusi i Litwy (wtoraja potowina XVI — naczało XVII w.)*, Mińsk 1970, s. 61, który pisze wprost, że na dodatkowej sesji arianńskiej w Pińczowie (30 I 1561 r.) przed grupką ministrów skłaniających się ku arianizmowi wystąpił „białoruski przedstawiciel” Krzyszkowski „z wykładem społecznych idei anabaptyzmu”

łajowi Czarnemu Feliks Cruciger (list z 13 marca 1561 r.⁴⁰), a bezpośrednią relację złożył zapewne sam Krzyszkowski, gdyż potężny magnat zainteresowany był wyjaśnieniem prawowierności włoskiego herezjarchy.

W roku następnym Krzyszkowski, jako minister nieświeski, i Szymon Budny, minister klecki, rozpoczęli ożywioną współpracę mającą na celu propagandę kalwinizmu wśród ludności prawosławnej. Pod wpływem obu gorliwych ministrów nieświeski „namiestnik” Mikołaja Czarnego Radziwiłła — Maciej Kawieczynski założył w Nieświeżu drukarnię przeznaczoną do tłoczenia druków cyrylicą w języku ruskim. Na początku wydano *Katichizis Budnego*. Nakładcami dzieła byli Budny, Kawieczynski i Krzyszkowski (przedmowa datowana 19 czerwca 1562 r.). Katechizm nieświeski w popularnej formie dawał wykład podstawowych dogmatów wiary chrześcijańskiej, interpretując je w duchu protestantyzmu.⁴¹

Mniej więcej w tym czasie lub nieco wcześniej, Krzyszkowski opowiedział się za pedobaptyzmem, gdyż 25 czerwca tegoż roku („*postridie Johannis Baptistae*”) Piotr z Goniądza wystosował do niego list „*contra Paedobaptismum*”.⁴² List ten nie zachował się, stąd też niewiele możemy powiedzieć odnośnie do jego treści i charakteru.

Krzyszkowski był współnakładcą także nie zachowanego do dziś dziełka Budnego pt. *O opravdaniu hriesznaho czetowieka' pred Bohom*.⁴³ Druga praca Budnego musiała zawierać już sporo elementów sprzecznych z zasadami kalwinizmu. Intelktualny przywódca czerńców zbiegłych z Moskwy na Litwę — Artemij, którego Budny starał się pozyskać do protestantyzmu, wystosował list do Budnego, w którym powołując się na *O opravdaniu*, zarzucał mu hereetyckie poglądy, głoszące oddzielnie Syna i Ducha św. od Boga Ojca. Budny reprezentowałby więc poglądy trydeistyczne. Podobne stanowisko zajmował i Krzyszkowski, o czym świadczy fakt dopisania na marginesie wzmiankowanego listu także i jego nazwiska.⁴⁴

Źródeł narodzin antytrynitarskich poglądów Budnego i Krzyszkowskiego należy dopatrywać się w działalności Piotra z Goniądza i skrytej propagandzie Jerzego Blandraty. Dużą rolę odegrało także zetknięcie się z prawosławnym przekonaniem o pochodzeniu Ducha św. wyłącznie od Ojca. Szczególnie ostatni fakt mógł wywołać wątpliwości i zrodzić pytanie, czy prawidłowa jest interpretacja dogmatu Trójcy św. w ujęciu teologów kalwińskich. Do takiego przypuszczenia skłania informacja zaczerpnięta z listu samego Budnego. Minister klecki pisał, że na wiosnę 1563 r. razem z Krzyszkowskim radził się ministrów i seniorów zboru wileńskiego w sprawie rozumienia dogmatu Trójcy

i nauki Plotra z Goniądza. Podokszin powołuje się również na Lubienieckiego. Sądy powyższe oparte są na niedokładnym odczytaniu tekstu Lubienieckiego, który tylko pisze, że w przyszłości Litwini będą zwalczali dziełochrzeństwo i w ogóle nie wymienia w tym miejscu Krzyszkowskiego, *Lubieniecki: op. cit., s. 152*.

⁴⁰ L. Szczucki: *Marcin Czechowic (1532—1613). Studium z dziejów antytrynitarizmu polskiego XVI wieku*, Warszawa 1964, s. 28.

⁴¹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5, *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław—Kraków 1959, s. 77; H. Merczyng: *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913, s. 13.

⁴² Sandius: *op. cit.*, s. 41; *Lubieniecki: op. cit.*, s. 176.

⁴³ Merczyng: *Szymon Budny...*, s. 24.

⁴⁴ *Postanija starca Artiemija XVI wieka*, wyd. P. Gildebrandt [w:] *Russkaja Istoriceskaja Biblioteka*, t. IV, Pietierburg 1878, szp. 1314; I. Małyszewski: *Podložnoje pis'mo polowca Iwana Smery k Wielikomu kniazju Władimiru swjatomu*. „Trudy Kijewskoj Duchownoj Akademii”, 1876, t. 2, s. 509.

św. i sposobu propagowania tych poglądów wśród ludności prawosławnej. Następnie, gdy nie otrzymali odpowiedzi, Krzyszkowski napisał listy do „braci małopolskich”.⁴⁵

Prawdopodobnie jeden z tych listów miał na myśli Stanisław Sarnicki, gdy atakując antytrynitarzy w dziełku *O uznaniu Pana Boga* i przytaczając „artykuły tej nowej wiary” — jako dziesiąty wymienił: „*Regnum Christi est finitum. Vide Krzyszkowski literas*”.⁴⁶ Odpowiadając na zarzuty, Krzyszkowski nie zaprzeczył, że był autorem tych słów, lecz wyjaśnił, że rzeczywiście napisał list „do niektórych braciej” *per modum questionis*.⁴⁷ Sarnicki powoływał się także na list Wawrzyńca, jako na ilustrację ariańskich poglądów dotyczących wzywania Ducha św., ale nie cytował jego treści.⁴⁸ Zagadkowe słowa „*Regnum Christi est finitum*” K. Górski interpretował jako wpływ poglądów XII-wiecznego mistyka chrześcijańskiego Joachima de Fioris, który widział w dziejach ludzkości trzy epoki odpowiadające poszczególnym osobom Trójcy św. Epoka Ducha św. miała rozpocząć się głębszym rozumieniem i odczuciem ewangelii — w w. XIII, po przemianach królestwa Chrystusa. Krzyszkowski przeniósł początek epoki Ducha św. na wiek XVI i słowa jego miały oznaczać, że oto skończył się okres panowania Chrystusa, trwający od jego przyjścia na ziemię, a rozpoczęła się epoka Ducha św., która zapoczątkuje realizowanie nadziei na duchowe i szersze rozumienie ewangelii.⁴⁹

Szukając uzasadnienia swych nowych poglądów na Trójcę, przypuszczalnie od jesieni 1563 r. lub nieco później przystąpił Krzyszkowski do tłumaczenia na język polski *Dialogu* św. Justyna. Przekładu nie dokonał sam, lecz, jak pisze, „mając na pomocy brata i towarzysza swego Symona Budnego” i nie z oryginału greckiego, lecz „z łacińskiego języka”.⁵⁰ Jak dowiódł ks. A. Lisiecki, Krzyszkowski tłumaczył *Dialog* z łacińskiego wydania Zygmunta Geleniusza z Pragi, jednego z przyjaciół Erazma z Rotterdamu (Bazylea 1557), które bez porównania lepiej oddawało treść i sens oryginału, niż inne współczesne łacińskie tłumaczenia Joachima Perioniusza (Paryż 1554).⁵¹

Nieprzypadkowo wybór Krzyszkowskiego padł właśnie na *Dialog* św. Justyna. W latach burzliwych dyskusji między zwolennikami kalwinizmu a propagatorami nowych ariańskich poglądów, antytrynitarze dość często powoływali się na teksty pisarzy kościelnych z okresu przed soborem w Nicei (Arystydesa, Justyna, Tatianusa, Atenagorasa, Tertuliana i innych) jako na dowód, że dogmat Trójcy jest późniejszym wymysłem.⁵²

Dialog ukazał się w r. 1564 w drukarni Daniela z Łęczycy w Nieświeżu i oprócz właściwej treści zawierał tłumaczenie listu Justyna do Zeny oraz

⁴⁵ Szymon Budny do Henryka Bullingera, Kleck 18 IV 1563 [w:] T. Wotschke: *Der Briefwechsel der Schwetzer mit den Polen*, Leipzig 1908, s. 174 — „*Ante annum siquidem Vilnensis ecclesiae pastores ac seniores coram consulimus, postea vero carissimus frater et symmista Laurentius Criscovius ecclesiae Nesutcensis pastor, etiam quosdam Minoris Polontae ministros datis ad se litteris consuluit. Et Vilnensis quidem vists Russorum rationibus imo matura deliberatione expensis ac probate cognitiss Graecorum sententiae nequamquam reclamant*”.

⁴⁶ S. Sarnicki: *O uznaniu Pana Boga wszechmogącego troje kazanie*, B. m. 1564, k. A, v.; Górski: *Studia...*, s. 127.

⁴⁷ Justyn: *Rozmowa*, s. 1 nlb. *Appendixu*.

⁴⁸ S. Sarnicki: *Collatio*, b.m.r., zob. Górski: *Studia...*, s. 127.

⁴⁹ Górski: *Grzegorz Paweł z Brzeźna*, s. 174 i n.; *Id.*: *Studia...*, s. 127.

⁵⁰ Justyn: *Rozmowa*, s. 4 nlb. *Appendixu*.

⁵¹ Lisiecki: *op. cit.*, s. CVI—CIX.

⁵² Górski: *Studia...*, s. 116.

napisane przez Krzyszkowskiego — przedmowę, życiorys Justyna i *Appendix*.⁵³

W toczącej się dyskusji nad dogmatem Trójcy św. Krzyszkowski wyróżniał dwa stanowiska: „Bo jedna strona twierdzi, iż (jest — M. Ch.) jeden Bóg, rozumie się Ociec Pana Chrystusow, a druga strona za jednego boga liczy Ojca, Syna i Ducha świętego”.⁵⁴ Istnieją także różnice w interpretacji boskości Chrystusa. Jedni głoszą „... dlatego Pan Chrystus jest Bóg prawdziwy, iż się z Boga prawdziwie przed wszemi wieki narodził. Zaś drudzy z wielkim krzykiem wołają, iż nie tylko dlatego, ale więcej, iż jest jeden i tenże z Bogiem Ojciem”.⁵⁵ Zdaniem Krzyszkowskiego istnieje tylko jedna możliwość rozstrzygnięcia sporu — dokładne zbadanie Pisma św. Tłumaczenie *Septuaginty* zawiera jednak liczne błędy, opuszczenia i zniekształcenia oryginału hebrajskiego, stąd też można i należy odwołać się do pism pisarzy kościelnych. Nie wszystkie pisma ojców kościoła mają jednakową wartość dowodową. Krzyszkowski, wychodząc z założeń przyjętej przez historyków reformacji doktryny o upadku kościoła i zaniku prawdy bożej w kilka stuleci po działalności Chrystusa (w II, według innych w IV w.), uważał, że więcej prawdy zawierają prace ojców kościoła żyjących bliżej epoki Chrystusa i twierdził, że im dalej od narodzin chrześcijaństwa, tym większe błędy w jego doktrynie. Dlatego też odrzucił, jako nie posiadające wartości i nieprzydatne w argumentacji, pisma Hieronima, Augustyna, Ambrożego, Wincentego z Lerynu i innych pisarzy kościelnych, żyjących w kilkaset lat po narodzeniu Chrystusa. Plastycznie określił różnice dzielące obie grupy teologów: „Bo nie mniejsza między nimi (ojcami „młodszyimi” — M. Ch.) a onymi stharymi Ojcy zgoda jedno jako między wodą a ogniem”.⁵⁶ Dla jeszcze większego podkreślenia wartości pism „ojców starych” Krzyszkowski zacytował słowa Hegezypa (Egiseppusa), który twierdził, że dopiero po śmierci apostołów i ich uczniów zaczęła się wdzierać do chrześcijaństwa „cudza nauka zdradliwie”.⁵⁷

Podstawowy cel wydania *Dialogu* został sprecyzowany następująco: „Dowodzą ci Augustynem, Thomaszem, Wincentym etc., iżby P. Chrystus miał być z Bogiem jeden albo tenże, a my Justynem dowodzimy, iż aczkolwiek Pan Chrystus a Bóg Ociec są jedno, ale jeden od drugiego różni są liczbą”.⁵⁸ W tym stwierdzeniu została zawarta podstawowa różnica między kalwińską interpretacją dogmatu Trójcy, a rozumieniem go przez Krzyszkowskiego i Budnego.

Wykorzystując poglądy Justyna jako argument za ariańskim światopoglądem, Krzyszkowski nie przyjmował wszystkich jego twierdzeń. W przedmowie do *Dialogu* przeprowadził polemikę z niektórymi „sękami” utworu Justyna. Krzyszkowski nie godził się przede wszystkim z chiliastycznymi przekonaniami zawartymi w *Dialogu*. Justyn przyjmował bowiem teorię o dwójakim zmartwychwstaniu człowieka. Po pierwszym zmartwychwstaniu miała zostać odbudowana Jerozolima, w której przez tysiąc lat mieli zażywać „rozkośzy” ludzie prawi. Dopiero po tym tysiącletnim okresie miało nastąpić wieczne

⁵³ Korzystałem z uszkodzonego egzemplarza (brak kilku kart przedmowy) przechowywanego w Bibliotece PAN w Kórniku (sygn. Cim Qu 2679).

⁵⁴ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCIV.

⁵⁵ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCIV.

⁵⁶ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCV. O doktrynie upadku kościoła pisze J. Tazbir: *Stanisław Lubieniecki, przywódca arzańkiej emigracji*, Warszawa 1961, s. 311 i nn.

⁵⁷ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCV.

⁵⁸ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCV.

zmarłychwstanie. „To mniemanie — wyjaśnił nasz tłumacz — jest onych heretyków, które od tysiąca chiliastami zowią”. Najpierw twórcą tych „baśni” był Papiasz, od którego przejęli je Justyn, Ireneusz, Tertulian, a w końcu i Laktancjusz.⁵⁹ Powód do szerszej krytyki chiliazmu dało Krzyszkowskiemu odradzanie się tego poglądu w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.

Do bardzo ciekawych fragmentów przedmowy należy dokonana przez Krzyszkowskiego interpretacja słów Justyna o zależnościach między poglądami Platona a chrześcijaństwem. Niektórzy zarzucają Justynowi — wywodził Wawrzyniec — że miał napisać jakoby nauka Platona niewiele różniła się od nauczania Chrystusa.

„Bo słowa jego (Justyna — M. Ch.) tak brzmią, nie iżby Platonowe uczenie od Chrystusowych zapowiedzi daleko różne było, ale iż nie prawie do końca podobne, jako i stoików, poetów i historyków księgi. Widzisz jako Justyn na stronę odstawia nie tylko Platona, ale wszystkie pisma i pisarze pogańskie, dlatego iż nie do końca z nauką syna Bożego są zgodni. A dobrze to on napisał, iż Plato i inszi filozofi są s Chrystusem zgodni, są też różni od niego i od nauki jego różni. Podobni bowiem bywają, gdzie pocziwie a bogobojnie żyć rozkazują [...]”.⁶⁰

Zgodność więc między chrześcijaństwem a poglądami niektórych starożytnych filozofów leży w płaszczyźnie moralnej, gdy dają oni nakazy zalecające bogobojne życie. Podstawowa natomiast różnica znajduje się w interpretacji najwyższego dobra i sposobów jego osiągnięcia. Mylą się wówczas filozofowie i nie są zgodni z chrześcijaństwem, gdy twierdzą, że człowiek może własnymi siłami osiągnąć najwyższe dobro, to jest „spoić się” z Bogiem. Krzyszkowski podkreśla, że wskazana przez Chrystusa droga odbiega od uznawanej przez filozofów, gdyż Chrystus zalecał oparcie dążenia do osiągnięcia najwyższego dobra — zbawienia — na współdziałaniu z nim, a odrzucał zdawanie się na własne siły człowieka.⁶¹

Wywody ministra nieświeskiego na temat stosunku chrześcijaństwa do filozofii Platona są tym ciekawsze, że korespondują z poglądami Erazma z Rotterdamu, który pisał:

„W dziełach Platona lub Seneki znajdziesz może rzeczy zgodne z nauką Chrystusa, w życiu Sokratesa znajdziesz jakieś podobieństwo do życia Chrystusa; ale taką pełnię i harmonijną zgodność znaleźć możesz tylko w Chrystusie”.⁶²

W podobnym, moralizatorskim duchu, jak część przedmowy, utrzymany jest list apokryficzny św. Justyna do Zeny, „w którym się wypisuje jaki ma być żywot chrystiański, czego się strzec, a co czynić”, dodany do tłumaczenia *Dialogu*. Naczelne zasady moralne zalecane w tym liście — to poddanie się woli bożej, tłumienie popędów natury, skromność, skupienie się na pracy fizycznej, odżegnanie się od wojny. Przesadne jest upatrywanie w poglądach zawartych w liście („Bóg żelazo stworzył, ale nie dlatego, aby z niego miecze, albo włócznie kowano, lecz tylko kosy, siekiery, lemieszce etc.”) załączka ideo-

⁵⁹ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCV i n.

⁶⁰ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*; Lisiecki: *op. cit.*, s. XCVIII i n. nie przedrukował całości tego interesującego fragmentu rozważań Krzyszkowskiego. Warto dodać, że I. Dąbbska: *Platon w Polsce* [w:] *id.*: *Dwa studia o Platonie*, Wrocław 1972, s. 53 i n., nie zna uwag Krzyszkowskiego o platonizmie. Szerzej o stosunku arianizmu do platonizmu w XVI wieku pisze L. Szczucki: *W kręgu myślicieli heretyckich*, Wrocław 1972, s. 162–166

⁶¹ Justyn: *Rozmowa, przedmowa*.

⁶² Erazm z Rotterdamu: *Sposób czyli metoda szybkiego i łatwego dochodzenia do prawdziwej teologii* [w:] *id.*: *Trzy rozprawy*, tłum. i oprac. J. Domański, Warszawa 1960, s. 123.

logii gminy rakowskiej.⁶³ Wiemy, że zarówno Krzyszkowski jak i Budny nie wzięli udziału w „nieustającym synodzie” w Rakowie.

Poglądów moralnych Krzyszkowskiego nie można nazwać humanistycznymi, gdyż są w istocie odrzuceniem ideału człowieka zdolnego do wytwarzania własnymi siłami wartości trwałych, i zastąpieniem go wzorem dobrego chrześcijanina zabiegającego o swoje zbawienie. W tym względzie Wawrzyniec pozostał w kręgu wzorów moralnych zaszczypanych mu w luteranckiej Albertynie⁶⁴ (pomijając oczywiście różnice dzielące moralność luteranizmu i arianizmu).

Krzyszkowski nie ingerował w tekst tłumaczenia, lecz w celu zwrócenia uwagi na ważniejsze twierdzenia Justyna, dawał upust swoim antytrynitaryskim przekonaniom w krótkich marginalnych dopiskach. Najbardziej charakterystyczne to: „Inszy jest Bóg Ociec, a inszy Syn” (k. 92), „Krystus pośrednik nie do Trójce, ale do samego Boga Ojca” (k. 125), „Jawnie mówi, iż Krystus inszy jest niż Ociec, a drugi jest wedle liczby i wszakże przedsię jednej natury z Bogiem” (k. 128).

Obok krótkich uwag o charakterze antytrynitaryskim na marginesie tłumaczenia Krzyszkowski umieścił także komentarze wyjaśniające trudniejsze terminy, wyrażenia itp. Warto tutaj wymienić piękną charakterystykę szkół istniejących w starożytnej filozofii greckiej — akademików, stoików, epikurejczyków i perypatetyków (k. 2 r. i 2 v.), pierwszą chyba wzmiankę w Polsce o mitraizmie (k. 78 v.) i uwagę o sektach żydowskich — kabanach i karaimach (k. 87 v.). Zwraca uwagę zwięzłe wyjaśnienie pojęcia idei u Platona. Krzyszkowski pisze, że idea jest pojęciem już przysłowiowym, wywodzącym się z filozofii Platona, według którego każda rzecz ma swoją „ideę w niebie” (k. 3 v.). Jako ciekawostkę można by dorzucić opis kameleona (k. 144 v.).

W komentarzach, przedmowie, żywocie Justyna Krzyszkowski wykazał dobrą znajomość autorów klasycznych i średniowiecznych, zagadnień teologicznych i filozoficznych. Dlatego na karb retorycznego zwrotu należy złożyć jego oświadczenie, że nie śmie z Sarnickim „harcować filozofiją, jako tą nauką nieuzbrojony, ani się też chce gadać i swarzyć dialektyką, a sofistryją narabiać [...]”⁶⁴

Warto dodać, że w przedmowie Krzyszkowski uzasadnił wprowadzenie kilku nowych polskich terminów teologicznych, np. zamiast „kapłan” użył słowa „ofiarownik”, „pokutę” zastąpił „pokajaniem” itp.⁶⁵ K. Górski, idąc w tym względzie za A. Brücknerem, uczynił Wawrzyńca współtwórcą polskiej terminologii teologicznej.⁶⁶ Wydaje się, że inspiratorem użycia nowych słów był raczej Budny, który pomagał przecież Krzyszkowskiemu przy przekładzie *Dialogu* i później w tłumaczeniu Nowego Testamentu uzasadnił wprowadzenie nowych terminów. Poza tym przynajmniej w jednym przypadku inicjatywa

⁶³ Justyn: *Rozmowa*, k. 139 v. — 148 r., cyt. k. 146; por. Kormanowa: *op. cit.*, s. 42.

⁶⁴ Justyn: *Rozmowa*, s. 2 nb. *Appendixu*.

⁶⁵ *Ibid.*, przedmowa; Górski: *Studia...*, s. 120—123.

⁶⁶ A. Brückner: *Różnowiercy polscy*, Warszawa 1905, s. 142 i 270; Górski: *Grzegorz Paweł z Brzeźna*, s. 126; *Id.*: *Studia...*, s. 121. W swoim szkicu o Budnym Górski innowacje językowe *Dialogu* przypisał jednak Budnemu, Górski: *Studia...*, s. 193. Szerzej o tych zagadnieniach pisze K. Górski: *Słownictwo reformacji polskiej [w:] Id.: Z historii i teorii literatury*. Seria druga, Warszawa 1964, s. 352—387.

pochodziła od Szymona Zaciusa, który już w r. 1559 w *Wyznaniu* zatytułował jeden z rozdziałów „O pokucie czyli o pokajaniu”.⁶⁷

Stanowisko dogmatyczne prezentowane przez Krzyszkowskiego jako tłumacza *Dialogu*, da się jednoznacznie określić jako trydeistyczne. Taki też charakter posiada złożone przez niego wyznanie wiary wydrukowane w *Appendixie*.⁶⁸ Chcąc zabezpieczyć się przed ewentualnymi atakami ze strony przeciwników w rodzaju Sarnickiego, minister nieświeski bardzo sprytnie zasłonił się autorytetem Justyna pisząc: „Bo u mnie reguła i linija prawdy jest samo szczyre słowo Boże. Niechże tedy pierwszej kto osądzi i potępi tego Ś. męczennika dla tej wiary, a toż dopiero przy nim mnie”.⁶⁹

W rękach arian *Dialog* stał się dogodnym argumentem przeciw dogmatowi Trójcy św. Kalwini, nie mogąc sobie poradzić z zawartymi w nim teologicznymi dowodami, oskarżyli Krzyszkowskiego o dokonanie fałszerstw w pierwotnym tekście Justyna. Jak jednak udowodnił ks. A. Lisiecki, oskarżenia nie były słuszne, gdyż przekład Krzyszkowskiego jest „filologicznie ścisły i poprawny”.⁷⁰

Egzemplarze *Dialogu* rozsyłano po całej Rzeczypospolitej. Sam Mikołaj Czarny Radziwiłł przesał jeden egzemplarz biskupowi warmińskiemu Stanisławowi Hozjuszowi, dołączając go do swego listu pisanego z Niechniewicz na Litwie 10 grudnia 1564 r.⁷¹

Rok wydania *Dialogu* — to czas burzliwych sporów i dysput wewnątrz kościoła kalwińskiego, które doprowadziły w rezultacie do powstania zboru mniejszego. Antytrynitaryzm litewski szybko zyskał wielu zwolenników wśród ministrów do niedawna jeszcze kalwińskich, wśród których wymienić należy przede wszystkim: Jana i Tomasza Falkoniuszów, Jakuba z Kalinówki, Pawła z Wizny, Mikołaja Wędrogowskiego i Wojciecha Kościeńskiego. Równocześnie niemal ze sporami o Trójcę zbory litewskie rozgorzały namiętnymi dysputami o chrzcie. Kwestia ta stała się przyczyną długoletnich kłótni, szczególnie w zborze wileńskim.⁷² Przerażony rozwojem radykalnych sekt litewskich F. Commendone donosił Karolowi Boromeuszowi w liście pisanym 25 marca tegoż roku o zaistniałej sytuacji: „Herezja luterska, która naprzód to królestwo [Litwę — M. Ch.] zaraziła, prawie już wygasła i w nowe przekształciła się potwory”.

Echem anabaptystycznych dysput są notatki Krzyszkowskiego zachowane na marginesie jednego z egzemplarzy *Commentarii de Republica emendanda* A. F. Modrzewskiego wydanym w Bazylei w 1554 r.⁷⁴ Krzyszkowski był właścicielem tej książki, o czym świadczy napis na karcie tytułowej „[...] *Laurentius Criscovius possesor*”. Z notatek Wawrzyńca wynika, że stał się przeciw-

⁶⁷ Por. M. Wałsbylum: *O genezę antytrynitaryzmu polskiego*, „Reformacja w Polsce”, 1934, s. 90; Sz. Zaciuz: *Wyznanie wiary zboru wileńskiego...*, Brześć 1559, k. 22 v.

⁶⁸ Justyn: *Rozmowa*, s. 2—4 nlb. *Appendixu*; Górski: *Studia...*, s. 128.

⁶⁹ Justyn: *Rozmowa*, s. 4 nlb. *Appendixu*.

⁷⁰ S. Sarnicki: *Colloquium piotrkowskie*, Kraków 1566, k. F₂ v. oceniając cytowane przez siebie zdanie z tłumaczenia Krzyszkowskiego pisał: „Którą sentencją iż sfalszował sromotnie jeden brath wasz przekładający Justinum i nie wstydał się tego w druk puścić przed tym zgromadzeniem pilno się uskarżamy”. Por. Lisiecki: *op. cit.*, s. CIX; Górski: *Studia...*, s. 117.

⁷¹ Barycz: *op. cit.*, s. 154 i przyp. 71.

⁷² Kormanowa: *op. cit.*, s. 80 i n. przyp. 312; S. Kot: *Ausbruch und Niedergang des Täuferiums in Wilna (1563—1566)*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 1958, H. 1—2, s. 212—226.

⁷³ J. F. Commendon: *Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta*, wyd. J. Albertrandi, t. 1, Wilno 1847, s. 98.

⁷⁴ S. Kot: *Andrzej Frycz Modrzewski*, Kraków 1923, s. 293; Kormanowa: *op. cit.*, s. 82.

nikiem pedobaptyzmu, a zwolennikiem chrztu dorosłych.⁷⁵ Pod tym względem ewolucja poglądów Krzyszkowskiego szła w parze w rozwoju ideologicznym Budnego, który na synodzie w Węgrowie w r. 1565 (25—31 grudnia), w którego obradach Wawrzyniec nie brał udziału, wystąpił jako zdecydowany zwolennik ponurzenia dorosłych.⁷⁶

Dopiero w r. 1567 Budny i Krzyszkowski wystąpili wspólnie na synodzie w Skrzynnie, na którym kruszono kopie o rozstrzygnięcie kwestii przedwieczności Chrystusa. Po raz pierwszy obaj ministrowie znaleźli się w przeciwnych obozach. Krzyszkowski razem z Tomaszem Śmiechowskim pełnił rolę protokolanta w grupie obrońców przedwieczności Jezusa, stając w jednym szeregu z dyteistami w rodzaju Jana Niemojewskiego, Marcina Czechowica i Daniela Bielińskiego. Budny natomiast reprezentował unitarian, znajdując oparcie w Jakubie z Kalinówki, Marcinie Krowickim, Janie Baptyście Święcickim i innych.⁷⁷

W rok później odbyła się słynna dysputa w Iwui, na której radykałowie litewscy Jakub z Kalinówki i Paweł z Wizny starali się z Budnym w sporze o liczne kwestie społeczne, występując między innymi przeciw piastowaniu urzędów przez „prawdziwych chrześcijan” i posiadaniu poddanych.⁷⁸ Budny, dzięki któremu posiadamy informacje o synodku iwiejskim, nie wymienił Krzyszkowskiego wśród uczestników dyskusji, a nie omieszkałby tego uczynić, gdyby reprezentował on stanowisko radykalne. Wspomniane wyżej notatki Krzyszkowskiego na marginesie dzieła A. F. Modrzewskiego skłaniają do podobnego wniosku. Wawrzyniec użalał się nad dolą chłopów poddanych, pisząc: „Te słowa pilnie zważone i zanalizowane, łatwo wyjaśniają, skąd taka szlachty nad chłopstwem (kolonami, poddanymi) tyrania”, „Na Litwie i Rusi potworna niewola poddanych”, „Bynajmniej nie wiem czy niewola egipska srozsza była od poddaństwa chłopów”, „Kmiecie nic innego są, jeno nieustanni Ministrowie”⁷⁹, ale nigdzie bezpośrednio nie potępił systemu feudalnego. Krzyszkowski odnosił się krytycznie do tyrańskiego traktowania chłopów, co zresztą było zgodne z uznawanymi przez niego wzorcami moralnymi. Nie wysuwał żadnego radykalnego programu społecznego, ponieważ zalecał cichość i pokorę. Dlatego wydaje się, że myliła się Ż. Kormanowa widząc w ministrze nieświeskim przedstawiciela „jaskrawego krytycyzmu społecznego”, którego poglądy sprzyjały idei wyzwolenia chłopów.⁸⁰ Budny przecież także nie pochwalał okrutnego traktowania poddanych, a radykałem społecznym bynajmniej nie był.

Ostatnia informacja o udziale Krzyszkowskiego w obradach synodów pochodzi z 1569 r., kiedy razem z Budnym przybył na synod do Beżyc. Zachowany tylko częściowo protokół obrad nie wyjaśnia nam, jaką rolę odegrali obaj wysłannicy litewskich zborów. Wiemy tylko, że Krzyszkowski i Budny

⁷⁵ Kot: *Andrzej Frycz Modrzewski...*, s. 293.

⁷⁶ Merczyng: *Szymon Budny...*, s. 30 i n.; Szczucki: *Marcin Czechowic*, s. 60 i n. i nn.

⁷⁷ Górski: *Grzegorz Paweł z Brzezin*, s. 197; Sandius: *op. cit.*, s. 48 i n.

⁷⁸ S. Budny: *O urządzie mtecza używającym*, wyd. S. Kot, Warszawa 1932, *passim*.

⁷⁹ Wszystkie cytaty w tłumaczeniu polskim podaje za Kormanowa: *op. cit.*, s. 83. przypisy 320—322 i 325. Oto ich łacińskie odpowiedniki: „*Haec diligenter expensa et examinata facie declarat, unde sit tanta Nobilitum in colonos tyrania orta*”, *In Lithuania ac Russia horrenda subditorum servitus*”, „*Haud scio, an servitus Aegyptio maior fuerit hoc Cmethonum servitute*”, „*Cmethonis nil aliud que Ministri perpetui*”, cyt. za Kot: *Andrzej Frycz Modrzewski...*, s. 293 i Kormanowa: *op. cit.*, s. 82 i n.

⁸⁰ Kormanowa: *op. cit.*, s. 83

ponownie zbliżyli się w swoich poglądach, gdyż Wawrzyniec wystąpił jako zdecydowany unitarianin. Za unitarianizmem opowiedzieli się także Jan i Jakub z Kalinówki, Piotr z Goniądza, Daniel Bieliński, Marcin Czechowic i inni. Z Litwy tylko nieliczni dyteści i trydeści oparli się nowym prądom, byli to Tomasz Falkoniusz i Jan Tatarzyn z Nowogrodu.⁸¹ Powyższe fakty przeczą twierdzeniu H. Merczynga, który uważał, że po dokonaniu tłumaczenia *Dialogu* Budny i Krzyszkowski poszli odrębnymi drogami i zerwali łączące ich dawniej więzy przyjaźni.⁸²

W latach następnych Krzyszkowski, nadal jako minister nieświeski, był świadkiem dokonywania przez Budnego tłumaczenia Biblii na język polski. Począwszy od H. Merczynga przypisuje się Wawrzyńcowi, że wespół z Kawieczynskimi — właścicielami drukarni w Nieświeżu (ostatnio dodano jeszcze nazwisko innego ministra nieświeskiego Lorenca Winklera) — miał doprowadzić do tego, że wydanie Biblii Budnego (druk ukończono 15 czerwca 1572 r.) ukazało się wprawdzie z przypiskami do Nowego Testamentu umieszczonymi w tekście, ale bez adnotacji końcowych, do których Budny odsyłał we wspomnianych przypiskach. W wydaniu Nowego Testamentu z 1574 r. Budny wyrzekł się tego tłumaczenia, oświadczając, że w wielu miejscach zostało poprawione bez jego zgody przez niektórych jego „przyjaciół.”⁸³ Moim zdaniem Krzyszkowski nie brał udziału w przeróbce tekstu Nowego Testamentu z r. 1572, gdyż jeszcze na niecałe dwa miesiące przed ukończeniem druku tego dzieła Budny donosił nieznanemu z imienia Łabęckiemu (list datowany z Zaslawia 20 kwietnia 1572 r.), że będąc bliski utraty wzroku „jużem mało nadzieję o naprawie jego miał, chyba się Bogu modlił, a braciej, (którejm mógł) w modlitwy polecał, a zwłaszcza bratu Krzyszkowskiemu [...]”⁸⁴ Podkreślając przyjaźń z Krzyszkowskim Budny wskazał tym samym, że nie on był autorem poprawek w tekście Nowego Testamentu. Wydaje się, że główną rolę w przeróbce Nowego Testamentu odegrał Lorenc Winkler, który posiadał niezłe wykształcenie teologiczne. Zresztą sam Budny wspomina, że polemizował z Winklerem w sprawie tłumaczenia na język polski pewnego wersetu z Nowego Testamentu (Ewang. Łukasza 1, 31), aczkolwiek był jego „przyjacielem”.⁸⁵

Nie wiemy, kiedy Krzyszkowski przeniósł się z Nieświeża do bliżej nie znanego zboru arianckiego na Litwie. W r. 1571 Mikołaj Radziwiłł Sierotka pisał do swego „namiestnika” nieświeskiego Hieronima Makowieckiego:

„Nie wiem dlaczego ony żóltobrzuchy w Nieświeżu cierpisz, a zwłaszcza Krzyszkowskiego, drukarza [dodano z boku: korektora — uwaga H. Merczynga, M. Ch.] i inne niepotrzebne sług... i rozkazuję Wam, abyście nie jedno Krzyszkowskiemu nowokrzczeńcy, drukarzowi, korektorom, ale wszystkim sługom odpowiedzieli, aby do pana swego wracali, a w moim imieniu więcej nie rządźli, ani tam mieszkali, okrom tych, co tam posiadłość mają [...]”⁸⁶

⁸¹ *Akta synodów różnowierczych...*, t. 2, s. 222.

⁸² *Merczyng: Szymon Budny...*, s. 31, przyp. 1 i s. 33.

⁸³ *Ibid.*, s. 42 i nn., 47 i n.; *Drukarze dawnej Polski...*, z. 5, s. 78, 262 i n. S. Kot: *Szymon Budny. Der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert*, Graz 1956, s. 77 za autorów zmian w tekście Budnego uważa Krzyszkowskiego i Winklera; por. *Drukarze dawnej Polski...*, z. 5, s. 263.

⁸⁴ Opis listu znajduje się na okładce Biblii Budnego z 1572 r. (egzemplarz Muzeum Czarotoryskich w Krakowie, sygn. 824 II). Przedruk — Kot: *Szymon Budny...*, s. 77 przyp. 27, który błędnie podał adresata listu „Łabędzki” zamiast Łabęcki.

⁸⁵ Wspomniał o tym Budny w przypiskach do tłumaczenia Nowego Testamentu z 1574 r., przedruk — *Merczyng: Szymon Budny...*, s. 157. Więcej uwagi poświęcę Winklerowi w przygotowywanym artykule o przedstawicielach pierwszego pokolenia arian litewskich.

⁸⁶ Cyt. za *Merczyng: Szymon Budny...*, s. 46.

Wydaje się, że kategoriyczny rozkaz księcia nie od razu został spełniony, gdyż dopiero w r. 1574 w liście pisanym 16 czerwca z Krakowa donosił Sierotka biskupowi wileńskiemu Walerianowi Protaszewiczowi, że systematycznie wysyła księży katolickich do poszczególnych kościołów, które przedtem znajdowały się w rękach różnowierców i że „niedawno” posłał jednego kapłana do Nieświeża.⁸⁷

Brak informacji o Krzyszkowskim z okresu po r. 1572 dał niektórym badaczom powód do przypuszczenia, że minister nieświeski zmarł około r. 1573.⁸⁸ Tymczasem pastor luteranckiego zboru w Kownie Paweł Oderborn, informując w obszernym liście (sierpień 1581) profesora uniwersytetu w Rostocku, Dawida Chytraeusa, o sytuacji wyznaniowej na Litwie, wspomniał także o Krzyszkowskim jako o superintendentencie litewskich anabaptystów. Oderborn pisał

„Przy okazji przypominałem błędy sąsiednich anabaptystów. Superintendent ich Wawrzyniec Krzyszkowski napisał obronę swojej herezji, która skoro tylko ukaże się drukiem, będziemy mieli zapewne nie tylko to, czym pogardzamy, lecz także to, co zbijemy autorytetem pism świętych. Posyłam do Ciebie listy tegoż Krzyszkowskiego”.⁸⁹

Bardzo cenne świadectwo Oderborna nie podaje jednak tytułu przygotowanego przez Krzyszkowskiego dzieła. Wydaje się, że nie ukazało się ono drukiem i poza tą informacją nie posiadamy żadnych dowodów jego istnienia. W kilku wydanych listach Chytraeusa do Oderborna, brak jest także jakiegokolwiek wzmianki na ten temat.⁹⁰ Nie udało się również ustalić, od kiedy Krzyszkowski objął urząd superintendenta arianickich zborów na Litwie. Funkcję tę sprawował zapewne jeszcze w r. 1585, gdy za jego pośrednictwem Jan Licinius Namysłowski został powołany na kierownika zorganizowanej przez Jana Kiszkę szkoły arianickiej w Iwiu. Krzyszkowski miał z pewnością niemały wpływ na opracowanie programu nauczania w nowej szkole.⁹¹

Z roku 1589 pochodzi wiadomość o bliskich związkach Budnego z Liciniusem. Pośrednio dowodzi to także istnienia kontaktów Budnego z Krzyszkowskim. Wówczas Budny opatrzył napisanym przez siebie czterowerszem, pochlebny w tonie, dziełko Licinusa *Sententiae ad communem usum* (Łosk 1589).⁹² Krzyszkowski pozostawał również w przyjacielskich stosunkach z Andrzejem Wolanem, który w listach do Licinusa nazywał Wawrzyńca swoim „starym przyjacielem” (*vetero amico*).⁹³

Po śmierci Jana Kiszki (r. 1592) Jan Licinius Namysłowski i z pewnością Krzyszkowski przenieśli się do Nowogródka, w którym istniał zbor arianicki jeszcze przed r. 1594.⁹⁴ Śmierć możnego protektora arianizmu litewskiego, wzrost nacisku kontrreformacji, a co za tym idzie, gwałtowne zmniejszenie się wpływów arianizmu na Litwie, spowodowały rozpoczęcie przez Krzyszkow-

⁸⁷ Archiwum domu Radziwiłłów, wyd. A. Sokołowski, *Scriptores rerum Polonicarum*, t. 8, Kraków 1885, s. 7.

⁸⁸ Estreicher: *op. cit.*, t. 20, Kraków 1905, s. 335; Kot: *Andrzej Frycz Modrzewski...*, s. 293; *Akta synodów różnowierczych...*, t. 1, s. 356 (indeks).

⁸⁹ D. Chytraeus: *Epistolae, Hanoviae 1614*, s. 1052 — „*Anabaptismas viconos per occasionem erroris admonuit. Horum superintendens Laurens Criscovius, haeresein se defensorum scribit, cum proderint chartae, habebimus sane quod aut contemnamus, aut etiam quod auctoritate sanctorum scripturarum refutemus. Litteras ipstus Criscovii ad tuam Excellentiam transmittito*”.

⁹⁰ *Ibid.*, *passim*.

⁹¹ Szczucki: *Jan Licinius Namysłowski...*, s. 132.

⁹² A. Brückner: *Rec. z H. Merczyng: Szymon Budny...*, „Pamiętnik Literacki”. 1914/15, s. 236; L. Chmaj: *Bracta polscy. Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa 1957, s. 33.

⁹³ Wolan: *Epistolae*, k. G₁ r.; Szczucki: *Jan Licinius Namysłowski...*, s. 138.

⁹⁴ Merczyng: *Zbory i senatorowie...*, s. 114.

skiego i Liciniusza działalności propagatorskiej na rzecz unii arian z kalwinami. Wyrazem takich tendencji było wydanie w r. 1597 dziełka Liciniusza pt. *Do braciej ministrów ewangelików ku przyjęciu zgody krótkie i proste upomnienie*. Krzyszkowski napisał w formie listu do Liciniusza zalecenie *Upomnienia*. Powołując się na słowa zaczerpnięte z ewangelii, Listów Pawła i Dziejów Apostolskich Krzyszkowski wyjaśniał, że Bóg nie jest Bogiem sporów, lecz pokoju, zwłaszcza w zborach, w których „za mego wieku” dochodziło do licznych „niezgód” „in causa religionis”. Kontrowersje te stały się przedmiotem troski jego i Liciniusza, z którym — jak pisał dalej Wawrzyńiec — prowadził częste rozmowy, naradzając się nad sposobem doprowadzenia do „zgody i jedności” z „miłymi bratami ewangelikami”. Kończąc zalecenie *Upomnienia* Krzyszkowski oświadczał, że z utęsknieniem czeka na chwilę, w której będą mogli się połączyć z kalwinami „spojeni jednakimże umysłem i jednakim zdaniem”.⁹⁵

Życzenia Wawrzyńca nie miały się spełnić, propozycja unii została odrzucona. Ostatni to ślad działalności Krzyszkowskiego, zapewne wkrótce zakończył on życie poświęcone krzewieniu idei, która na Litwie szybko straciła wpływy i znaczenie.

Pozostają jeszcze do rozpatrzenia rodzinne sprawy Krzyszkowskiego. Wiadomo, że po r. 1555 poślubił on Narbuttównę, szwagierkę Bakfarka. Jednak chyba nie z tego związku urodzili się: syn Dawid, któremu, jako swojemu uczniowi, Licinius poświęcił *Sententiae* (Łosk 1589), i nie znana z imienia córka, którą poślubił tenże Licinius w okresie między r. 1585 a 1589.⁹⁶ Dawid Krzyszkowski był propagatorem poglądów ariańskich w Nowogródku prawdopodobnie jeszcze w r. 1615.⁹⁷ Możliwe, że jego synem był Stanisław Krzyszkowski — chorąży wileński, patron i fundator kalwińskiego zboru w Szacku.⁹⁸ Córka Stanisława była Anna, żona ciwuna wileńskiego Jana Denhoffa, której dedykował jeden ze swoich wierszy ariański poeta Zbigniew Morsztyn.⁹⁹

W świetle powyższych uwag Wawrzyńiec Krzyszkowski jawi się jako druga po Budnym postać w pierwszym pokoleniu arian litewskich. Aczkolwiek zawsze stał w cieniu prekursora naukowej krytyki tekstów biblijnych, to jednak w pewnych okresach odgrywał rolę pierwszoplanową. Tak było w r. 1564, gdy swoim tłumaczeniem *Dialogu* Justyna dał trydeistom do ręki dogodne argumenty, wykorzystywane z powodzeniem w walce z tradycyjnym rozumieniem dogmatu Trójcy. Tak też było w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku, kiedy zapewne z jego inicjatywy Jan Licinius Namysłowski rozpoczął głoszenie idei unii arian z kalwinami. Krzyszkowski — to typowy przedstawiciel pierwszego pokolenia braci polskich, przykład światopoglądowej ewolucji jednostki od katolicyzmu przez luteranizm, kalwinizm czy też wyznanie braci czeskich do antytrynitaryzmu.

⁹⁵ J. L. Namysłowski: *Do braciej ministrów ewangelików ku przyjęciu zgody krótkie i proste upomnienie*, (Wilno 1597), k. C, r.; por. Szczucki: *Jan Licinius Namysłowski...*, s. 138 i przyp. 30.

⁹⁶ Chmaj: *op. cit.*, s. 33; Szczucki: *Jan Licinius Namysłowski...*, s. 136 przyp. 21

⁹⁷ Szczucki: *Jan Licinius Namysłowski...*, s. 165 przyp. 131.

⁹⁸ Merczyng: *Zbory i senatorowie...*, s. 99; Boniecki: *op. cit.*, t. 13, s. 28. Do dzieła zachowało się 19 listów Stanisława Krzyszkowskiego, brak w nich jednak wzmianek o Wawrzyńcu, AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, Dz. V, teka 170, nr 7889.

⁹⁹ J. Dürr-Durski: *Ariante polscy w świetle własnej poezji*, Warszawa 1948, s. 173; S. Konarski: *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936, s. 155.

РЕЗЮМЕ

Целью настоящей статьи является жизнь, деятельность и взгляды Вавжинца Кшишковского, одного из представителей Польских братьев в Великом княжестве Литовском.

На основании имеющейся литературы и многочисленных источников автор приходит к выводу, что Кшишковский родился в польской дворянской семье в Великой Польше в половине 30-ых годов XVI века. После учебы в Кенигсберге, во время которой он получает основательное образование в области теологии и философии, Кшишковский издает (1558 г.) в Шамотулах небольшое произведение „Разговор четырех братьев“. Это произведение, являющееся переводом с чешского работы Бенеша Баворинского, свидетельствует о том, что в этот период Кшишковский был сторонником Чешских братьев.

После переселения на Литву (около 1558 или 1559 гг.) Кшишковский становится кальвинским министром в Несвеже и начинает плодотворно сотрудничать с Шимон Будным будущим выдающимся арианским теологом. Около 1562 года оба начинают склоняться к арианизму, доказательством чего был перевод на польский язык известного „Диалога“ св. Юстина (Несвеже, 1564), осуществленный Кшишковским. Благодаря этому переводу, тридентисты получили многочисленные аргументы и могли их использовать в борьбе с кальвинистами.

В эти годы Кшишковский интересовался также и общественными проблемами, но автор статьи приходит к выводу, противоречащему мнению некоторых исследователей об общественном радикализме Кшишковского. Последний не сформулировал ни одной „программы“ изменений общественных отношений. Эволюция теологических взглядов у Кшишковского протекала параллельно с их изменениями у Будного; в 1569 г. они оба числились унитариями.

Автор статьи не согласен со взглядами, что будто Кшишковский был автором изменений в Библии, изданной в 1572 г. в переводе Будного, утверждая, что эти изменения мог внести Л. Винклер.

В 80-ых годах XVI в. Кшишковский был суперинтендантом литовских ариан. В это же время он сблизился с прибывшим на Литву силезцем Я. Л. Намысловским, вместе с которым несколько лет спустя начал пропандировать союз ариан с кальвинистами. Умер Кшишковский после 1597 г.

Оценивая всю деятельность Кшишковского, автор приходит к выводу, что он был второй после Будного личностью из первого поколения литовских ариан. Кшишковский является типичным примером эволюции в мировоззрении этого поколения — от католицизма через лютеранство, кальвинизм до антитринитарства.

R É S U M É

Le but de l'article c'est de montrer l'image possiblement pleine de la vie, de l'activité et des idées de Laurent Krzyszkowski, un des chefs des frères polonais dans le Grand-Duché de Lithuanie.

En s'appuyant sur la littérature précédente du sujet et mettant en valeur les nombreuses sources, l'auteur arrive à la conclusion que Krzyszkowski naquit dans la famille nobiliaire polonaise dans la Grande-Pologne, au milieu de la quatrième dizaine du XVI-e siècle. Après avoir fini les études à Królewiec, pendant lesquelles il a obtenu une solide formation en théologie et philosophie, Krzyszkowski publia en 1558 à Szamotuły l'oeuvre intitulée „Entretien de quatre frères“. Cette oeuvre,

étant la traduction de la langue bohémienne du travail de Benesz Bavorynský, démontre que Krzyszkowski était alors le partisan de frères bohémiens.

L'auteur rejette l'opinion qui attribue à Krzyszkowski la paternité des changements introduits dans le texte de la Bible éditée en 1572 dans la traduction de Budny, en constatant que ces corrections pourraient être faites par Lorenc Winkler.

Après s'être déplacé à Lithuanie (vers 1558 ou 1559) Krzyszkowski devint le ministre calviniste à Nieśwież et commença une fructueuse collaboration avec Simon Budny, plus tard éminent théologue arien. Depuis 1562 tous les deux hommes d'action commençaient à s'incliner vers l'arianisme. L'accomplissement de la traduction en langue polonaise du célèbre *Dialogue* de saint Justin (Nieśwież 1564) en est la manifestation. Cette traduction a fourni de nombreuses preuves aux tridéistes dans leur lutte contre les partisans du calvinisme.

À cette époque-là Krzyszkowski s'intéressait aussi des problèmes sociaux, mais l'auteur arrive à la conclusion que, contrairement aux opinions énoncées par quelques investigateurs, on ne peut pas parler du radicalisme social de Krzyszkowski parce qu'il n'a pas formulé aucun „programme” du changement des conditions sociales. L'évolution des idées théologiques de Krzyszkowski se passait presque en même temps que celle de Budny, en 1569 tous les deux étaient comptés parmi les unitariens.

En années quatre-vingt du XVI-e siècle Krzyszkowski était superintendant des ariens lithuaniens et c'est alors qu'il s'est lié avec Jean Licinius Namysłowski, le Silésien venu en Lithuanie, avec lequel, une quinzaine ans plus tard il commença à propager l'union des ariens avec les calvinistes. Krzyszkowski mourut après 1597.

En évaluant l'ensemble de l'activité de Krzyszkowski l'auteur constate qu'il était le deuxième, après Budny, personnage de la première génération des ariens lithuaniens et en même temps il constitue un exemple typique de l'évolution idéologique de cette génération, du catholicisme par le luthéranisme, le calvinisme, ou bien la confession des frères bohémiens à l'antitrinitarisme.